

MISHUMO YO FHAMBANAHO YA MADI MAHAYANI YO RANGWA PHANDA NGA VHADZULAPO

*Barbara van Koppen, Virginia Molose, Kenny Phasha, Malcolm White,
Itumeleng Modiba, Manuel Magombeyi, Inga Jacobs*

MISHUMO YO FHAMBANAHO YA MAḌI MAHAYANI YO RANGWA PHANḌA NGA VHADZULAPO

Compiled by

Barbara van Koppen, Virginia Molose, Kenny Phasha, Malcolm White,
Itumeleng Modiba, Manuel Magombeyi, Inga Jacobs

WRC Report no. SP 151/21

ISBN 978-0-6392-0277-8

September 2021

Obtainable from:

Water Research Commission
Private Bag X03
Gezina
0031

This manual is also available in English (WRC Report No. SP 149/21) and Sepedi (WRC Report No. SP 150/21).

Disclaimer

The Water Research Commission (WRC) has approved this booklet for publication. Approval does not signify that the contents necessarily reflect the views and policies of the WRC, nor does mention of trade names or commercial products constitute endorsement or recommendation for use.

Zwifhinga zwa u thoma zwa maitele maswa o khwathaho nga ndango

Zwifhinga zwo fhelaho, muhasho wa zwamaḁi wo vha wo posa iḁo kha zwifhaḁo. Vhadzulapo vho vha vha tshi ḁzhenelela kha mushumo nga murahu ha musi muvhusowo no ḁzhia tsheo ya maitele eneo maswa. Honeha u ita na u londa kha zwenezwo zwo vha zwi songo leluwa. Muvhuso u kha ḁi tea u thusedza, vhathu vhanzhi vha ḁodaho maḁi manzhi miḁani yavho. Muvhuso wone u kona u thusedza nga maḁi a liḁha dza 25 nga ḁuvha kha muthu muthihi. Arali vhathu vha tshi ḁoda maḁi a fhiraho ayo, vhatea u tou ḁiḁadzisela (u engedza tshumelo nga vhone vhaḁe). Henefho hu na ḁḁila nnzhi dzine vhathu vha nga ḁiswikitshedzela “nga u ḁiitela”. Vha nga ḁiitela kha zwifhaḁo zwavho nga muthihi kana zwigwada, vha a ḁiḁumela phaiphi dza isa maḁi mathanngani avho, vha a dzhia maḁi zwisimani zwa thavhani, vha a ita magakha kana vha bwa fhasi vha kokodza maḁi nga mabakete na thambo , vhaḁwe vha shumisa mitshini ya u bommba maḁi. U ḁiitela (maḁi) zwi takusa na u fhungudza zwiḁwe (thaidzo) ngeno nga huḁwe zwiḁwe zwi tshi khou thithisea kana u wa. U ḁiitela maḁi zwi ḁuḁuwedza dzangalelo kha vhathu la tshumelo ya maimo a ḁḁha. Maḁi a vhuḁe a shumiswa kha zwifuwo na vhulimi (tsheledzo) .Vhadzulapo vha takalela u shumisa maḁi mahayani (zwitensini) kha zwithu zwinzhi zwo fhambanaho. Maḁi a vhuḁe ndi thandululo ya mutakalo na lupfumo, a dovha a fhungudza vhuleme ha u tou ya u ka kule nga nungo. U langa maḁi a vhuḁe zwi thusa vhadzulapo u kona u swikelela thoḁea dzo fhambanaho zwihulwane mahayani. Maḁi a vhuḁe a shuma mishumo minzhi nga khathihi. Muḁwe mudzulapo ori zwi nga u “poidza ha liḁo” nga uri zwinzhi zwi shumea nga tshifhinga tshiḁuku nahone tshithihi. Muvhuso wone u a dzhenelela.

Ndango ya u alusa mvelelo yo khwinifhadzeaho

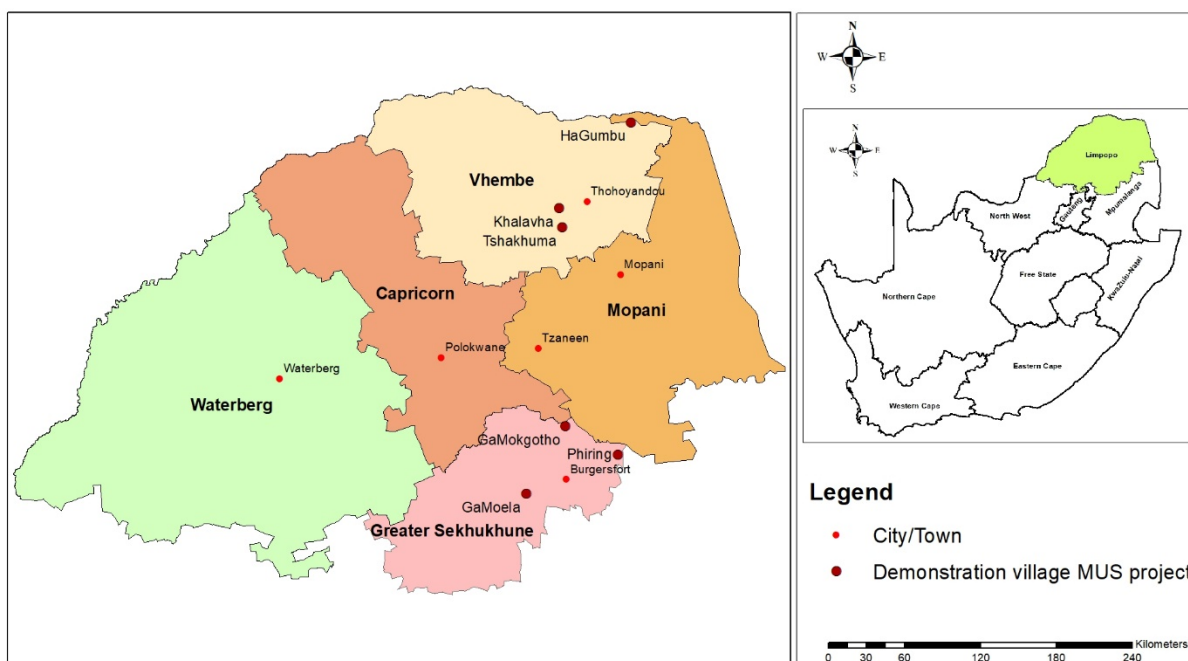
U bva mulomo kha zwo bulwaho afho ḁḁha, maitele maswa a tshumelo ya maḁi o wanuluswa. Eneo ndi maḁi a ri livhisaho kha **u londa lwa tshifhinga ho khwinifhadzeaho vhukati ha vhadzulapo na muvhuso**, vhuvhili havho vha a tendelana kha mishumo na vhuḁifhinduleli, vhadzulapo vha vha vhathomi na vhabindudzi, muvhuso wone wa isavho phanda nga ndayo-tewa ya u thusedza hu si na khethulula kha vhathu na u vhona uri mutakalo wa muthu wo vhulungea nga u nwa liḁha dza 3 u swika 5 nga ḁuvha. Kha ndango iyi, vhadzulapo **vha dzhia tsheo u bva kha liḁa la nzudzanyo** u ya phanda u itela u swikelela thoḁea dza mishumo, masheleni na masheleni a zwishumiswa na mushumo. Vhadzulapo vhatea ubva na mihumbulo kha maga oḁhe a nzudzanyo dza kushumele, u sedzulusa, u londa vhuveho ha zwishumiswa, u pfumbudza na u langa mushumo muitwa. Zwo raloho muvhuso kana zwinwe zwiimiswa zwa vhalambedzi vha thusedza nga u eletshedza, u bveledza u sedzulusa na u vhona uri u guda nga masheleni zwi vhe kha vhuimo ha ḁha.

Mabveledzwa a nzudzayo dza vhalangi a a fhambana zwi tshi bva kha zwifhaḁwa/ bveledzwa malugana na dzithavha na maḁi vhuḁoni honoho, nyimele ya mvelelo (sa ya masheleni) , vhukonani kana vhudavhidzani kha vhathu , masheleni na vhudikumedzeli . Mafhedziseloni “vhulelu” ha u thusedzwa vhu khwinifhadza mishumo vhuḁe ha zwifhatwa nga vhadzulapo. Vhadzulapo vha nga ḁoda u thuswa nga zwishumiswa mihumbulo kha u khwinifhadza maḁi. Nga huḁwe muvhuso wa ḁidzhenela kha u milindi yo gwiwaho ya madi nga u l shumisa na u l langa. Maitele o fhambanaho sa u lugisa zwo tshinyalaho, vhadzulapo vha a kona u zwi ita nga tshihaḁu hu si na u lindela masipala. Zwenezwo zwa u lugisa zwi nga itwa nga u ḁinekedzela ha mudzulapo kana u lugisa nga thusedzo ya masheleni a vhone vhaḁe vhadzulapo. Nzudzanyo dza mashumele ayo kha zwiimiswa, muvhusoni na kha vhadzulapo zwi a ḁoda u fana. Zwo ralo nga ḁḁila dzi tevhelaho:

Musumbedzo wa maga a kushumele nga vhadzulapo vhone vhane

MUS

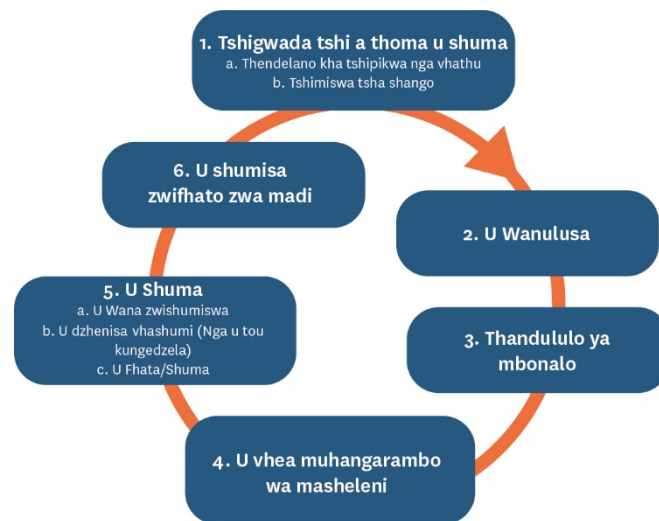
Nḡila thikhedzi dza mushumo nga MUS dzo teiwa kha nḡivho ya zwiimiswa zwa mveledziso kha misumbedzo ya tshiimiswa “operationalizing community-led multiple-use water services (MUS) in South Africa”, tshiimiswa itsho tsho thoma u shuma nga 2017 mafheloni uswika mathomoni a 2020. Fhethu vhupo ha rathi(6) ha mahayani hune mbuelo ya mishumo ya vha fhasi kha Limpopo la Limpopo, hu na phambano nga mbala-vhathu, mashumele, zwifhatwa nga vhadzulapo vhone vhane na muhasho wa muvhuso, vhupo na maḡi a milindini na nḡa nyimele ya kubindlele na kha kushumisele kwa maḡi. (Sedzani mapa afha). Vha African Development Bank na muhasho wa zwa maḡi nga (Water Research Commission of South Africa) vho mboḡivha mazhendedzi a zwa maḡi. Tshiimiswa vhune (NGO) Tsogang Water and Sanitation vhone vhomboḡi vha “mazhendedzi” a zwa maḡi nga u thusedza. Vha International Water Management Institute (IWMI) vhane vho vha phangami dza u sedzulusa na u tikedza.

Mapa: Miḡi mahaya ya rathi yu musumbedzo Vunduni la Limpopo, South Africa

Nḡila thikhedzi idzi dzi vhiga nga u pfufhifhadza tshenzhemo ya vhadzulapo kha u ita mushumo (nga maitele). Tshifanyiso 1 tshisumbedza maga a maitele. Maitele haya a si magumo, a tou sumbedza maga a maitele uri ḡiga ḡi tevhelaho ḡinwe na ḡinwe ḡi ḡoa nyito na mihumbuli ifhio ya vhuḡumani na ḡo rangelaho. U sedza zwo no fhiraho zwi thusa kha u khakhulula. Tsumbo: nga tshifhinga tsha ḡiga 5 zwivhuya zwiswa na thaidzo dzi nga waniwa, ngauraloha ra sedza kha ḡiga 3 ra ḡibadekanya naḡo (uri hu vhe na vhuḡumani ha ndunzhe-ndunzhe ya mushumo). Kanzhi kanzhi tshifhinga tewa tsha nyito tshi vha tsho vulea. Vhuḡipfi ha vhadzulapo nga tshifhinga tsha fulo la maḡi nga MUS (project) vha dzula vha kha “nyanganyelo”.

Kha maga na mafhungo a Tshakhuma na Ga-Moela kha vha sedze maitele kha video:

Tshifanyiso: **Madzudzanyele a vhuṭali a maitele a vhadzulapo vho rangwa nga MUS**

Tshigwada tshi a thoma u shuma (Initiating collaboration)

Thendelano kha tshipikwa nga vhathu

Nga murahu ha u tendelwa nga muvhusi, muṅwe na muṅwe u a rambiwa kha muṭangano guṭe. Vhatikedzi vho makone vha a ṭandavhudza thikhedzo l bvaho nṅa (kha vhalambedzi) na nyimele. Zwigwada izwo zwi a tendelana u sedzulusa arali tshipikwa tsho swikelelwa. Arali hu songovha na thendelano vhothe vha a fhambana hu sina vhukondī ‘nga mulalo’.

Muhumbulo wa maḍi nga vhadzulapo ndi u khwinifhadza tshumelo kha zwifuwo na zwibveledzwa, mutakalo na lupfumo na u fhungudza thambulo. Thuso ine ya nga vha hone l angaredza: vhugudi ha thekiniki, ngeletshedzo, u bvelela, u wana masheleni na zwishumiswa zwa mushumo. Maga ane vhadzulapo vha vho ranga (sa madiraiva a mushumo) o ṭalutshedzwa. Eneo maitele ndi a u shuma sa vhashumisani. Tshifhinga tsha u shuma tsho tiwaho, hune zwa konadzea tshi a fhiriselwa phanda.

Vhadzulapo vha tea u tendelana kha nyimele ya thikhedzo. Kanzhi hezwi zwi dzhenelelwa nga vha fumakadzi, vhaswa na vhanwe nyana, uri hu si vhe na a sa dzheneleli. Vhadzulapo vha tea u shuma vhothe nga muya wa u fhulufhedzea na u ḍinea tshifhinga kha maga othe na kha u dzhenelela muṭangano. Masheleni o ṇetshedzwaho kha mushumo a vha a si manzhi, ngauraloha miṅwe mishumo i do itwa nga vhuḍinekedzeli ha vhathu. Muhumbulo muhulwane ndiwa u wana maḍi a khwine hu si u sedza kha u wana kana u sika mishumo.

Tsivhudzo/ u dzhiela nzhele: *U swikelela thendelano ya tshipikwa na maitele zwi dzhia tshifhinga na u kondelela” mbilu ndapfu” fhedzi hezwo zwi a konea. Nḍivho ya vhadzulapo kale l nga vha na yone yo ṭuṭuwedza u sa fulufhudzea ha muvhuso kana zwiimiswa zwiṅwe zwa nṅa nga u lavhelelwa ha “masheleni manzhi” a bvaho kha zwiimiswa na u lavhelela”mishumo”. Vhadzulapo na vhalambedzi vha tea u vha khagala na mushumo wa ḷiga 3. Arali zwo ralo hu ḍo shumiswa maga afhio, ado dzudzanywa nga nnyi (kovhekanywa).*

Zwothe zwi tea u sumbedza uri tshelede ndi “nnzhi” kana “thukhu”. Hezwi a zwo ngo leluwa mathomoni a mushumo.

Tshimiswa tsha shango

Kha mutangano wa u thoma kana u tevhelelaho, hu tea u nangiwa komiti kha vha dzheneleli vha mutangano kana kha tshiwe tsha zwiimiswa zwa muvhundu (vhadzulapo). Vhalambedzi vha talutshedza mushumo wayo nga vhudalo: u konanya vhadzulapo na vhalambedzi nga u vhiyelena maambiwa zwifhinga zwothe a mutangano wo fhelaho na manwe ane a vhonadza ndila ya u ya/bvelela phanda.

Kunangele kwa mirado ku angaredza: vhaimeli vha zwa maqi na zwiwe zwiimiswa zwa muvhundu sa vhadivhi vha tshivhumbeo/nyimele ya shango kana mivhundu. Vhenevho vha tea u bva kha muvhundu yo fhambanaho ho sedziwa na ndinganyo ya mbeu (vhanna na vhasadzi) ho katelwa na vhaswa. Vhenevho vhanangiwa vha tea u vha vhashumi vha biko, vhafulufhedzeaho na u thonifhea (hulisea).

U nangiwa hu nga itwa nga ndila ya madehwa. Ri nga nanga nga u bula dzina la muthu arali ri tshi“divhana” honeha afho hu tea u vha na mutikedzi, u tou dinanga nga u dikumedzela wo tou imisa tshanda iwe mune zwo tendeliwa. U nangiwa ha mudzula tshidulo, muhwaleli, mufara gwama na miwe mirado mithusi l re kha komiti. Hu tea u vha na u pfumbudzana ha kufarele kwa dzibugu, mugaganyo wa gwama kha u wana na u shumisa masheleni, u dzudzanya zwithu, u konanya na kutshimbidzele kwa mitangano. Vhavhusi vha a vha mirado ya komiti nahone vha tea u divhadzwa zwothe zwine zwa khou itea,”vhavhusi kha vha talutshedzwe nga hu sa fheli u swikela vhatshi pfesesa uri vha kone u tikedza/tutuwedza.

Tsivhudzo/ u dzhiela nzhele: *Vhurangaphanda ndi khano” vhakonanyi” hune “thaidzo dzothe dza do iswa hone”. Vhadzulapo vhane vha vha vho nangiwa nga luṭa lwa u thoma, vha fhedzisela vhe vharangaphanda nga murahu. Mbonalo ya u tou nwala (zwithu) nga maanda zwa masheleni, zwi na ndeme mbili. Mirado ya komiti l a tsireledzea kha u vshivhiwa, kha vilinga la polotiki, kha vhuvhava, u sambana nga miwe na u vhenigiwa kana u vhangisiwa. Tsumbo; muwe a nga ri “ndo tou ni nanga, zwino a ni tsha vhuya na ntsedza”. U nwala zwi thivhela/ u ima phanda vhatu vhane vha funa u bindula kha tshiimiswa.*

U Wanulusa (Diagnosing)

Phiring

Ga Mokgotho

Muqi wa u dzhenelela kha u wanulusa zwithu ndi nga kha u ita nyolo (mapping) ya shango, miqi, mivhundu, vhubvo ha maqi na miqi. Kha mutangano wa guṭe, vhadzhenelile vha a ola mapa fhasi mavuni. Zwa olululwa kha bambiri line la nga shumiswa kha maga a tevhelelaho. Nyolo ya mapa l khwathisedzwa nga u tshimbila muvhunduni wonoyo u vhudzisa nga ha fhethu honefho, u sedza na u ela .u shumisana kha u ola zwi dzumbulula ndivho ya vhadzulapo ya maitele maswa ane vha a langa duvha linwe na linwe : u kona u shumiswa ha maqi mathihi lunzhi kha khalaṅwaha dzothe ,a nga vha a muvhuso kana e vha tou diṭodela

thavhani. Hezwo zwi ita uri vha a shumise kha zwifuwo, vhubvedzi ho fhambanaho, u nwa, u lima miroho, u ita zwidina, vhutsila na u ola na kha zwinwe zwa mvelelo (sialala). U shumiswa maḓi ngaurali ndi zwo ḓowealeho mahayani. Nyimele ya magakha yo fhambana na dzinwe .arali vhadzulapo vha sina ṅdivho yo fhelelaho nga mashumele a zwa muvhuso, kha vha l wane kha vhaaluwa vha muvhunduni. Vhone a vho tou vha vhanzhi.

U ola mapa na nyambedzano zwi bvisela thaidzo dza maḓi dzire hone khagala, nyimele ya mbeledzisi, thaidzo ya ṅḓisedzo ya maḓi na dziṅwe thaidzo dzi ngaho u nyadza mulayo wo tewaho wa u ḓitumela maḓi lu si lwa mulayo na khudzano khathihi na thandululo dzadzo. Musi thaidzo dzo raliho dzi tshi bvelela na zwiitisi zwadzo zwi a bvelelavho kha vhadzulapo. Vhalambedzi vha thusa nga u eletshedza u guda nga thekiniki vhenevho vha thoma u sedzulusa ndunzhe-ndunzhe ya mbonalo ya shango (milambo, thavha, bada, zwifhaṱo na zwiṅwe) nga tshiwanulusa mbonalo (GPS). Tshenetshi tshi kona u vhona phambano ya miḓi, vhuntha na fhasi ha zwṱthe zwire henefho muvhunduni ho katelwa na u wanulusa maḓi a milindini na kubombele kwao na vhuḓi, nyimele ya zwifhaṱo na zwiṅwe. Thandululo l bva kha u wanulusa.

Tsivhudzo / u dzhela nzhele: Zwishumiswa zwa mapa zwa tshifhinga tshipfufhi sa ḓuvhallithihi a zwi tou ṅea ṱhuṱhuwedzo vhalambedzi fhedzi “zwi fhaṱa muya wavhuḓi “kha vhadzulapo. Vhadzheneli (muṱanganoni) vha a kona uri “arali ra ita zwithu roṱhe sa vhadzulapio, ra litsha u sasaladzana, ringa bveledza zwinzhi”. Arali vhaḓivhi- vho makone vha hone mawaṅwa a nga shumiswa kha GIS/google nga mielo yone yone.

Thandululo ya mbonalo (Envisioning solutions)

Ga Moela

Liga la 3 li sumbedza u linga, u dzudzanya ndunzhe-ndunzhe ya mawaṅwa na u ṱalisa nga vhuḓalo. Nzudzanyo dzo pfumbudzeraho na vuvha ha thekiniki yo bvelaho zwiswa, u lugisa, u isa kha maimo a ṅṱha na mitengo-anganyelwa. Mitevhe nga u anganyela zwi ambiwa muṱanganoni guṱe. Vhalambedzi vha vhona uri zwigwada zwi bvaho mivhunduni yo fhambanaho nga tshihihi tshi nee thaidzo yo ṱanganawaho nayo. Tsumbo: fhethu ha u vhea zwithu na dzibommbi ṅṱha ha u lindela u swika hu tshi vho ḓo itwa zwi songo teaho zwa “vhuḓa”.

Tsumbo ya vhuada ndi u isa maḡi muḡini zwi songo tea. Liga 3 ndi tshiimo tsha u rangela maga a mahumbule a nṯha na u kungela vhadzulapo kha lutamo lwa u vhulunga na u badela. Vhushaka ha tsheo dzo dzhiwaho vhu a eliwa na u khethekanywa.

Kha matshimbidzele aya, vhalambedzi vha sumbedza mashumele a thekiniki, u eletshedza, u sedzulusa na u kwathisa vhukoni ha vhadzulapo. Musi tsheo dzinwe dzi kha mutengo wa nṯhesa dzia litshwa ngauri mugaganya gwama u ḡo vha u sa swikeleli. Vhalambedzi na vhadzulapo vha tendelana hafhu kha zwi pfeseseaho u itela ndango na nyito ya zwitevhelaho zwi konadzeaho hu saathu u bvelwa phanda.

Tsivhudzo / u dzhiela nzhele: Mutevhe wa tsheo ya mavhala thangeli u ambiwa muṯanganoni guṯe. U ya phanda na netshedzano na kuvhumbelwe na zwiimiswa thangeli tsha nyolo na mielo khathihi na mitengo mihumbulelwa ya vhunzhi ha zwishumiswa u itela u sumbedza/ netshedza vhalambedzi uri vha kone u nekedza masheleni langa mihumbulo ngau fulufhedzea uri pulane dza vhadzulapo dzi kone u badelwa. tsheo dzi angaredza u thuswa ha muthu a shayaho sa thannga la maḡi (JOJO) u itela uri husivhe na o siiwaho nṯa. U nangiwa ha munekedzwa wa thannga zwi itwa nga musanda kana zwiimiswa zwiṯwe zwa muvhundu sa zwe vha MUS vha ita.

U vhea muhangarambo wa masheleni (Fitting the financial framework)

Kha liga 4 mutengo wo rangelaho khathihi na nyolo kha liga 3, zwi a tendelwa zwa shuma hafhu kha mugaganya gwama na tshifhinga tsha mushumo, ha konaha u sedzuluswa na nyimele dza u lambedza. Hudovha ha sedzuluswa na nyimele dza u lambedza. Hu dovha ha sedzuluswa ṅdila dza mashumele ane a ḡo itwa kha zwishumiswa na ndango ya zwoṯhe. Thendelano dzo vhoḡhiwaho vhukati ha vhalambedzi, vhadzulapo, madzangano o teaho na vhaṯuṯuwedzi zwi kombetshedza uri mushumotewa u itwe nga vhuḡifhinduleli na nga ṅdivho kha u pfesesa milayo yo tiwaho. Kha tshiimisa tshi langiwaho nga muvhuso, tshumelo kana thendelo l angaredza na u lugisa, u khwinifhadza sa kha liga 5, u shumisa na u lunga kha liga 6 na zwone zwi a angaredzwa. Arali vhadzulapo vha tshi ḡo tea u ḡivha. Hezwo zwo bulwaho afho nṯha zwi bva kha u swikekeka thendelano.

Vhashumeli vha nea tsheo kha masheleni o dzudzanywaho nga ṅdila yavhuḡi. Tshumelo vhuṯe ya mivhundu ndi tshiṯwe tsha vhuṯanzi havhuḡi ngauri vhadzulapo vhaa kona u vhuḡedzedza zwo tshinyalaho zwa muvhuso kana zwo itwaho nga masheleni a bvaho nṯa (a vhalambedzi)

Zwiswa zwo bvelelaho zwi dzula heneḡho muvhunduni. Zwi ita uri vhuḡipfi na vhuḡikumedzeli hu si vhe ha u sokori “zwashu”, mushumo wa vhathusi ndi u pfumbudza, u sedza na u dzhia vhuḡifhinduleli kha zwi tevhelaho zwa thekiniki na tsireledzo.

Kha fhungo la u dadela kana u sa badela vhashumizwavho hu tea u vha na nzudzanyo dza ndeme. U thola hu tea u vha ha tsumba mashumele ngauri vhadzulapo vho no vha na tshenzhemo ya kubvele kwa masheleni. Zwavhuḡi kha maḡi ndi u a londa naho mbadelo ya ano maḡuvha yo vhewa tshiimoni tsha nṯha. Zwi tshi ya kha muholo wo ṅangiawaho, vhalambedzi vha tea u shuma nga ndila yo dzudzanyeaho. Muholo wo ṅangiawaho nga vhusedzi vhufushaho nga vhalambedzi na vhadzulapo. U ṯuṯuwedza(bveledza) mushumo wavhudi. Maitele a u wana vhashumi na u fara dzibugu zwi nga itwa nga vhadzulapo nga thusedzo ya nyeletshedzo l bvaho nṯa.

Kha u rangiwa nga MUS, u pfesesana ndi khono sa kha liga 3, u sudzulusa fhungo mathomoni a mugaganya gwama kha liga 4 zwi thusa u pandela zwitshele zwauri “tshelede l khou liwa”

zwa tou gudisa vhadzulapo nga ha manangele na mashumisele, vhuḍipfi kha vhadzulapo vhu tuṭuwedza u vhulunga masheleni o nekedzwaho a kona u renga zwishumiswa zwine zwa nga ṭahela. Hezwi zwi nea u pfesesa thandululo ine ya nga sumbedzwa kha zwivhuya kana zwiima phanda zwi tshi sumbedzwa kha zwivhuya kana zwiima phanda zwi tshi bva kha u pfesesa ho rangelaho, muhumbulelwa kha masheleni a tea u tuṭuwedza na u shandukisa, phambano kha thendelano ya tshiimiswa sa “u fhaṭa” zwi nga kona u lingululwa nga murahu.

Tsivhudzo / u dzhiela nzhele: Kha zwiimiswa zwa MUS, vhoṭhe vhadzulapo na vhalambedzi vha tendelana uri vhadzulapo vha ḍo shuma nga vhoṭhe. Hezwi zwi tuṭuwedza khwinifhadzo ya maitele khathihi na u shuma. Vhadzulapo vha ṭhanngela u shuma kha zwiimiswa zwi langwaho nga muvhuso. Vha MUS vha a tendelana na kubadetshele ZAR90 of the South Africa’s community works program and extended Public Works Program. Ndivhuwo kha vhashumi I pfi “ndiliso”. A si “muholo”. Vha Tsogang vho khethekanya mushumo wa ḍuvha zwi tshi ya nga ndivho ṭhukhu kha vhashumi ZAR90 muthihi. Kha mushumi wa tshenzhemo ya mushumo ene u neiwa tshelede yo gaduwaho.

U Shuma (Implementing)

a. U Wana zwishumiswa (Procuring materials)

U shumesa kha zwishumiswa zwo waniwaho zwi na vhuṭumani na mbadelo khumbulelwa, u pfesesana ho lingululiwaho, u renga na u isa hune zwa ḍo vhewa hone. Muvhuso na vhaṅwe vhatikedzi vha vhalambedzi vha na maitele/ndila yavho malugana na zwishumiswa fhedzi vha renga heneffho mivhunduni. Zwishumiswa zwa muvhunduni zwi tshi rengwa nga vhadzulapo kana vhalambedzi zwi na vhuḍi khazwo. Vhuḍi vhu kha mitengo I pfeseseaho u fhirisa u renga kule. Zwi a leluwa u sedzulusa mitengo na vhuḍi hazwo. Mitengo sa muṭavha, zwiwali na zwiṅwevho. Vhahwali vha na ndivho yavhuḍi ya nzulele ya bada dza muvhunduni. Vharengi vhone vha a kona u vhambedza na u ita nyambedzano na vharengisi arali hu tshi khou rengwa zwizhi. Hezwi zwi khwaṭhisa vhukwamani na vharengisi zwi tshi kwama zwifhinga zwi tevhelaho malugana na zwilugisi, zwilondiwa na u khwinifhadza. Kha u ḍiselwa zwishumiswa mivhunduni, vhadzulapo vha a langana vha wana fhethu ha u vhea sa misanda.

Tsivhudzo / u dzhiela nzhele: Vha MUS vhone kha u vhea zwishumiswa vha edzana maitele a muvhuso. Vhaṅwe vhadzulapo vha a sasaladza maitele a zwa musanda vha ḍinangela maitele avho kha u vhea.

b. U dzhenisa vhashumi (Nga u tou kungedzela) (Recruiting workers)

Musi vhashumi vha songo pfumbudzwaho vha tshi ṭodiwa, ri wana ui mbalo yavho ndi khulwane. Zwenezwoha maṅangele a tea u pfesesea. Khwathisedzo kha vhashumi vha mivhunduni vhe vhatihi ndi ya uri zwi isa kha tshipikwa tshithi tshavhuḍi, tsha maḍi avhuḍi u fhira nyambedzano na muvhuso.

Kha vhashumi vho pfumbudzwaho, vho makone vha vhutsila, vhaḥaṭi, vhadziphaiphi na vhaḥisedzeli, vhoṭhe vha a rambiwa muṭanganoni. Zwino tea u itwa zwi a ṭandavhudziwa/ṭalutshedzwa kana zwa tou oliwa. Nga murahu ha u itwa mitengo anganyelwa. Vhono shumaho huṅwe, hu a sedzuluswa vhuḍi ha mishumo yavho. Hezwo zwi itelwa uri hu kone u vha na ndango yavhuḍi.

Tsivhudzo / u dzhiela nzhele: Kha tshiimiswa tsha MUS hu shumiswa maderwa a magaraṭa. Muthu u tou ṅanga garaṭa ene muṅe. Zwo raliho zwi I teswa kha vha songo pfumbudzwaho.

c. U FHAṬA /SHUMA (Constructing)

Tskakhuma

Mafhedziseloni “hu duba abuse”, hu fhaṭiwa zwo lavhelelwaho zwa khakhululwa ho teaho. Vhashumi vha a dzudzanywa, pfumbudzwa na u sedziwa, mishumo l tḥukhukanywa nga zwigwada nga zwigwada hu sa sedziwi uri avha a vho ngo pfumbudzwa. Vhashumi vha shuma nga vhoṭhe kana na vhanwe vho no bvelelaho kha zwa maḍi. Hezwi zwi tṭuṭuwedza muya wa u shuma. Nga huṅwe zwa u shuma nga vhoṭhe zwi tṭuṭuwedza na u bindudza mushumo wavhuḍi.

Vhashumi-vhaṅangiwa vha nga ita zwiteṅwa zwinzhi vho tou ramba na miraḍo ya miṭa u thusa. Hezwi zwi thusa kha u ita mushumo munzhi nga ḍuvha na u hola zwinzhi. Kha nyimele dziṅwe, vhashumi vha imedzana kha mushumo muthihi, musi vho no fhedza vha thoma tshipida tshi tevheleho. Mushumo wa muthu nga eṭhe u a ṅwalea. Vhashumi vhaangwa vha a kona u ḍiṅanga sa zwigadwa, vha shuma nga vhoṭhe. Vha tshi fhedza vha ṅewa gavhelo laṅho la ndivhuwo o tewaho mushumo wonoyo.

Vhalambedzi vha pfumbudza vhashumi tshifhinga tshoṭhe, vha eletshedza na u langa vhuḍi ha mushumo. Vhashumi vha a sedziwa nga tshifhinga tsha mushumo. Tsumbo: hu tshi ṭumiwa phaiphi dzi si bvude na u fukedza mavu hezwi zwi bvelela/itea mivhunduni. Nga muarahu ha mushumo vhadzulapo vha a londota zwe vha fhaṭa kana u ita.

Kha mushumo u fushaho, zwifhinga zwoṭhe mbadelo dzi a dzudzanywa. Tsumbo: tshelede ya mbadelo l bviswa banngani ya dzheniswa kha bannga ya mushumi arali e nayo kana a tou fhiwa tshelede tshandani.

Musi mushumo wo fhela wa lingwa, hu da liga 6 la u shuma na u londa. Vhalambedzi vha lugisa liga liswa nga u pfumbudza kha u shuma na u londola. Hanefho ri sedza uri muthu u tea u nwa litha dza 3 u swika kha 5 dzo tsireledzeaho kha mutakalo. Hezwo ndi zwone zwa ndeme.

Tsivhudzo / u dzhiela nzhele: MUS a yo ngo vhona phambano vhukati ha vhanna na vhafumakadzi. Vhohe vho vhonala vha tshi fana kha kushumele. Vhathu vho pfumbudzwaho vho wanala kha vhaaluwa. Nyambedzano nga tshifhinga tsha u pfumbudza dzo bvukulula lutendo kha vhufa, zwa ita uri zwiinwe zwi shandukiswe.

U bindula zwinzhi zwinzhi kha fulufhelo la mutakalo na lupfumo madini

Maga matanu o bindudza kha midzi ya mahayani mavhili, Ga-Mokgato (ho lugiswa/ khwinifhadzwa u bveledzwa mbalo ya vhaitelwa madi midini ya 800) Ga-Moela ho thoma u bveledzwa vhuvheo ha madi huswa lwa u tou thoma na u iselwa madi eneo a milindini ya masipala midini ya 108.

Ga-Mokgato vha MUS kona u lugisa zwa madi zwo tshinyalaho vha dzhenisa madi damuni le la fhatwa nga zwidina le la vha li tshi divha hone. Vho lugisa dziphaiphi, dzi bommbi na zwilanga madi. Vho dovha hafhu vha isa madi vhathuni. Zwiulwane ndi zauri zwiimiswa zwiswa zwa muvhunduni zwo mbodi vhea na milayo, vha nanga na vhalangi vha madi. Mulangi wa madi ene u badelwa nga Extended Public Work Program. Vhadzulapo vha kha di isa phanda na u humbela thuso ya zwishumiswa u itela u khwinifhadza tshiimiswa.

Ga-Moela ho engedzwa zwiko zwiivhili na vhuvhea madi, vho isela vhatu madi eneo vha vha dzhenisela bommbi dza badani. Hezwi zwo fhungudza vhuleme ha u ka madi magakhani o to itiwaho nga zwanda. U ditika nga masipala kha u langa madi a milindini zwi kha divha hone. Vhadzulapo vha a tama u dilugisela zwituku zwine zwa konadzea sa u renga mapfura a mutshini wa u bommba hu u itela u fhungudza tshifhinga tshilapfu tshine masipala wa dzhia kha u vha itela. Khazwo vhaawe a vha zwi takaleli, vha nanga u lindela masipala a tshi vhatusa. Nzudzanyo khazwo zwi fanela u tandavhudzwa zwa pfeseswa.

Mbalo guye ya (90% u ya kha 95 %) i shumisa madi kha zwinzhi zwo fhambananaho. Musi hu songo shumisewa madi hu vha ho shumiswa madi ane a anganyelwa litha dza 25 nga divha. Honeha tshikalo itshi tsho engedziwa nga mulandu wa mishumo minzhi kha madi.

Ga-mokgotho madi a ne a shumiswa nga murahu ha tshiiimiswa tsho fhelaho u itwa ndi litha dza 1133 ngeno litha dze dza vha dzi tshi shumiswa nga 2018 dzo vha dzi 733. Musi vha mathannga (majojo) vho no katelwa madi ane a shumiswa o mbodi gonnya kha lithara 1305 IPCD. Ndisedzo ya madi aya yo engedza tshelede ya miri sa manngo. Heyi khwinifhadzo yo gonyisa/ takulela ntha mitengo ya zwirengiswa mimaragani ubva kha ZAR 2 324 123 nga 2018 u ya kha ZAR 3 713 198 nga 2019. Nga mulandu wa mvelaphanda iyi, mahayani madi i khou bindula 60% ire ZAR 1 389 075. Mbuelo ya miri na miroho i khou bveledzwa nga vhafumakadzi. Kha madi ya 68% khano yayo i itwa nga vhafumakadzi. Henefho vhafumakadzi fhedzi ndi 17%, vhanna na vhafumakadzi nga u lingana ndi 9%, 6% i itwa nga vhanna fhedzi.

Ga-Moela mvelaphanda i tota u fana. Tshumiso ya madi nga 2018 yo vha yo vha i litha dza 613. Zwo vha zwi tshi dzhia tshifhinga tsha iri dza 9, 5 mudini muthihi nga vhege nga 2019 ya gonya ya vha 916 litha nga iri dza 4, 1 nga vhege kha madi. Musi ho katelwa na majojo ya vho vha 1167 litha kha madi nga vhege nga iri dza 4, 3. Ga- Moela u sheledza miroho na miri zwo vha zwi tshi konda. Vha tshi bveledza ZAR 164 666 nga 2018. Yeneyo yo do gonnya kha ZAR 289 136. Musi ri tshi engedza ndeme/ u gonya kha ZAR 124 470 ire u gonya nga 76%.

Na hanefha vhafumakadzi ndi vhone phangami. Vhafumakadzi vhothe vha langa 60%, vhanna 25%, vhothe vhanna na vhafumakadzi vha langa 15% midini.

Mvala tswinga (Conclusion)

Nga u angaredza MUS yo sumbedza uri vhadzulapo kha u diitela vha kha MUS **vho ditika nga dzangalelo lithihi li fanaho**. Vhadzulapo vha na dzangalelo lihulu kha mvelelo ya maimo i konaho u lalama (dzhia tshifhinga tshilapfu). U shumesa nga muya wavhuḍi ndi bindu. Hezwi zwi ḍisa tthonifho kha vhadzulapo kha maipfi avho a uri 'ahuna tshithu arali hu si nga riṇe'

Vhurangaphanda ha MUS **vhu bveledza vhutshilo-tshilo** kha vhadzulapo nga u ḍisa maḍi a fulufhedzeaho tsini na mahaya (miḍi) u fhungudza muhwalo kha mahaya, tsheledzo na u konisa u shumisa maḍi kanzhi kha miri na zwiṭavhiwa, u ita zwidina na mabindu. U pfumbudzwa kha u dzivhela malwadze maḍini na mashumisele ao uri huvhe na mutakalo nga u nwa litha dza 3 u swika litha dza 5 muthu muthihi na u bika.

Vhuraphanda ha MUS **kha vhadzulapo ho fhambana na zwiṇwe**. Miṭangano yo tendelwa/vulelwa u dzhenelwa nga muṇwe na muṇwe u bva mathomoni. Hezwo zwi katela u tuṭuwedza, u sedza uri hu si vhe na o khethululwaho kha dzinyolo na zwiṇwe. Tshiṇwe hafhu ndi tsha uri vhafumakadzi na vhaswa navho vha a pfumbudzwa. Honeha vhafumakadzi na vhaswa a vha dzheni kha vho pfumbudzwaho lwa tshithekiniki. Hezwi zwi ṭoda vhusedzi.

MUS I a kona u bveledza na u shumisesa ṇḍivho ya vhadzulapo, vhukoni mbulungoni ya masheleni kha vhafhaṭi ha zwa maḍi na vhuḥfaṭi zwishumiswa kha mishumo minzhi. Zwishumiswa zwibvaho muvhunduni zwa zwirengwa zwi fhungudza mitengo ya u renga ri tshi vhambedza na zwirengwa zwa kule. Mihumbulo ya vhadzulapo kha u kovha masheleni na zwone zwi fhungudza mitengo.

MUS I ita uri **zwithu zwi bvelele nga u ṭavhanya**. Vhadzulapo vha ṭoda tshifhinga tsha u amba na u tendelana kha zwithu fhedzi mishumo ya u dzudzanya sa ndunzhe-ndunzhe ya u ita, u dzhena kha mushumo I ngaho ya dzithandara na zwishumiswa zwi dzhia tshifhinga tshilapfu. Dziṇwe mbadelo dza mishumo dzi ita uri mushumo u ṭavhanya.

MUS kha vhurangaphanda I a sika **mishumo** arali vhathu vho ita khumbelo dza mishumo.

Tsha u fhedzisela ndi tsha uri MUS I tuṭuwedza u **lalama** ha zwithu nga u thoma thandululo muvhunduni kha thaidzo dzo ṭangananaho dza muvhuso na u diitela zwithu vhone vhaṇe. U tevhelela na u wanulusa thandululo muvhunduni, u ṭoda zwishumiswa muvhunduni, u thola vhathu vho pfumbudzwaho na vha songo pfumbudzwaho kha u ita mushumo na u bveledza zwa thekiniki na vhulangi, u khwathisa zwiimiswa zwa muvhunduni u bva mathomoni u swika mafheloni kha vhurangaphanda u itela zwifhinga zwiḍaho, I dovha hafhu ya khwaṭhisa vhudavhidzani na muvhuso kha vhalambedzi na vha ḍisi vha zwithu (zwihulwane kha zwishumuswa) kha mushumo woṭhe. "Ri nga si tshinyekanye zwishumiswa arali ro zwi shumela u vhavha"

Vhurangaphanda nga kha nzudzanyo vhu a kona u fhaṭa kha izwi zwivhuya kha u ita na u londa kha luṭa lu tevhelaho lwa u khwinifhadza.

